

در آمدی بر « بسیج شناسی اجتماعی »

دکتر تقی آزاد ارمکی

استاد یار دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران

تاکنون از علم جامعه شناسی تعاریف متعددی بعمل آمده است. به نظر می آید یکی از تعاریف مورد توافق اکثر جامعه شناسان، آخرین تعریف ارائه شده بواسطه "دورکهایم" است. بر اساس نظریه وی جامعه شناسی علم مطالعه نهادها و مؤسسات اجتماعی در اشکال گوناگون آن است.

نهادهای اجتماعی در دو شکل نهادهای اولیه: چون نهاد اقتصاد، سیاست، خانواده و نهادهای ثانویه: چون نهاد ازدواج و ورزش می باشند. نهادها بر اساس نیازهای اساسی بشر مطرح می گردند. در صورت پذیرش این نکته که جامعه شناسی علم مطالعه نهادهای اجتماعی است، بررسی نیازهای اساسی انسان در جامعه بشری در صورت اشکال گوناگونشان در گذر زمان مورد توجه جامعه شناسان قرار می گیرد. به لحاظ تنوع و گوناگونی در موجودیت نهادهای اجتماعی (مطالعه جامعه شناسی نهادهای اولیه و ثانویه) و مطالعه جامعه شناختی در دو سطح عمومی و خاص امکان پذیر است. مطالعه نهادهای اجتماعی در برداشت دوم مورد توجه بیشتری قرار گرفته است. در سطح عمومی و کلی، بررسی نهادها تحت مقوله جامعه شناسی عمومی مورد توجه قرار می گیرد. مطالعه هر یک از نهادهای اجتماعی بگونه ای مستقل، عمیق و خاص حوزه معین جامعه شناختی را مطرح می سازد. از اینرو جامعه شناسی به لحاظ وجود حوزه ها به بخش های گوناگونی تحت عناوین "جامعه شناسی سیاسی، جامعه شناسی مذهبی، جامعه شناسی تاریخی، جامعه شناسی اقتصادی و..." تقسیم می گردد.

جنگ، انقلاب، بحرانهای اجتماعی، ستیز و... از موضوعات و مباحثات اساسی جامعه می باشد. جامعه شناسی به لحاظ علاقه به مطالعه پدیده های اجتماعی خاص، در جهت شناخت هر یک از مباحث مطروحه بالا می باشد. از اینرو جامعه شناسی جنگ، جامعه شناسی صلح، جامعه شناسی انقلاب، سازمانهای انتظامی، جامعه شناسی مؤسسات و سازمانهای انتظامی، جامعه شناسی آشوبها و بحرانهای سیاسی اجتماعی، و همچنین جامعه شناسی ستیز مورد علاقه جامعه شناسان می باشد.

حوزه های جامعه شناسی فوق در مقایسه با دیگر حوزه های جامعه شناسی از قبیل جامعه شناسی سیاسی، جامعه شناسی اقتصادی، و جامعه شناسی صنعتی از تأخر در پیدایش و رشد به لحاظ عدم علاقه و تمایل اولیه علمای علوم اجتماعی و عدم وضوح در مبادی و مشخصات آنها، برخوردار می باشند. در شرایط فعلی، اکثر گروههای جامعه شناسی توجه اساسی را به مسایل جدید در جامعه اختصاص داده و در جهت تربیت دانشجویان و اساتید در این حوزه ها به مطالعه پرداخته و می پردازند. در این راستا کتابهای نسبتاً زیادی در دهه های اخیر در حوزه های فوق تألیف گردیده است.^(۱)

جامعه شناسی جنگ و نیروهای انتظامی اولین بار بطور وسیعی با نگاهی علمی و دقیق توسط گاستون بوتول Gauston - Búouthol (۱۹۷۸) در یک مجموعه تألیفات، مطرح گردید. او جامعه شناسی جنگ را علم مطالعه جنگ ها از لحاظ تاریخی و ساختی تعریف نموده است.

گاستون بوتول به سال (۱۳۷۱) «جامعه شناسی جنگ» را این گونه تعریف نموده است: «پولمولوژی Polemology علم جنگ است و بطور عام شکل ها، علل، نتایج و عملکردهای جنگ را به عنوان یک پدیده اجتماعی مطالعه می کند».

از غندی در سال (۱۳۷۱) در مقدمه کتاب «جامعه شناسی جنگ و ارتش» مدعی است که جامعه شناسی نظامی از جمله شاخه های اصلی جامعه شناسی است و علیرغم اینکه از عمر آن بیش از چهل سال نمی گذرد، بطور گسترده مورد توجه محققین اجتماعی قرار

۱ - بعنوان مثال در گروه جامعه شناسی دانشگاه مرلند کشور آمریکا حوزه جامعه شناسی نظامی و ارتش رشد قابل ملاحظه ای نموده است.

گرفته است.

موضوع اصلی مورد بررسی جامعه شناسی نظامی، سازمان ارتش می باشد که به عنوان یک سازمان اجتماعی خاص، مسئولیت دفاع از استقلال و حاکمیت کشور را به عهده دارد. بر اساس استدلال و تعریف ازغندی، جامعه شناسی جنگ و ارتش و جامعه شناسی نظامی به مسایل مربوط به ارتش از قبیل سازمان، شبکه ارتباطی، فرهنگ ارتش و نیروهای انتظامی، تاریخچه تحولات و تغییرات درونی ارتش، ترکیب جمعیت و پراکندگی آن می پردازد.

- بسیج شناسی اجتماعی

« بسیج » یک مقوله اجتماعی است که در گذشته با عناوین و اسامی مختلفی در فرهنگهای گوناگون با قبول وجود حرکت‌های مردمی مطرح بوده است. حرکت‌های توده ای و مردمی در کنار حرکت‌های سازماندهی شده رسمی در اثر شرایط خاص شکل گرفته است. با طرح نقش و اثر حرکت‌های مردمی به عنوان عنصر عمده در تغییرات و تحولات اجتماعی دنیای جدید، دیدگاهها و طرز تلقی های متعددی در علوم انسانی برای بررسی دلایل پیدایش و توسعه آنها و اثراشان مطرح گردیده است. مجموعه آراء و عقاید در این زمینه به پیدایش گرایشات و نظرات جدیدی منجر شد. بسیج در دهه های اخیر، بیشتر با مفهوم " مردم " بکار برده شده است. این دو مفهوم در حقیقت بیان کننده یک واقعیت عینی خارجی می باشند که حکایت از وجود حرکت جمعی بر اساس یک سازماندهی واحد می باشد؛ در این صورت " بسیج " را " بسیج مردمی " یا " بسیج نیروهای مردمی " قلمداد کرده اند.

بسیج به حرکتی اطلاق می گردد که در آن الف) هدف و مقصدی معین مورد نظر باشد، ب) برای دستیابی به اهداف، سازماندهی وجود داشته باشد، ج) گردهمایی تخصصی و حرفه‌ای کمتری در آن نفوذ داشته باشد، د) از گروه گرائی، انحصار طلبی و تسلط گرایش خاصی بدور باشد و در نتیجه در جهت منفعت ملی و عام قدم بردارد تا در منفعت گروهی و حزبی باشد، ه) شدت حرکت و سازماندهی آن بستگی به شرایط، نیازها و نحوه بروز هدف داشته باشد. کمیت و کیفیت حرکت متأثر از میزان وضوح یا عدم وضوح در اهداف می باشد، زیرا هر چه دستیابی به اهداف ساده تر و

سهل تر باشد از کمیت و کیفیت حرکت و مشارکت کنندگان در آن کاسته گردیده و در مقابل به میزانی که سختی بیشتری در دست یابی به اهداف وجود داشته باشد، و اهداف از اهمیت بیشتری برخوردار باشند، حرکت دارای شدت بیشتری بوده و مشارکت جمعی بیشتری را طلب خواهد نمود.

مثلاً اگر هدف، مبارزه با دشمن واقعی باشد؛ حرکت، وسعت و دامنه بیشتری یافته و جریان اجتماعی از قدرت بیشتری برخوردار خواهد بود. در صورتیکه تأسیس یک سازمان اجتماعی مورد نظر باشد، از شدت حضور حرکت جمعی توده ای کاسته خواهد گردید، و در مقابل گروههای حرفه ای و تخصصی حضور وسیعتری خواهند یافت. فراگیری هدف که حکایت از وجود منافع افراد بیشمار دارد حکایت از ضرورت حضور نیروهای بیشتری را خواهد نمود. در صورت فهم ساده تر از هدفی کلی و عمومی، بسیج نیروها امکان پذیرتر است؛ زیرا حرکت جمعی توده ها که در شرایط خاصی ضروری است امکان و فرصت مناسب در آموزش و سازماندهی را فراهم می نماید. در صورتیکه مطرح شدن دشمن به منزله وجود حساسیت های فرهنگی، سیاسی و نظامی همه گیر برای افراد جامعه در نظر باشد؛ حداقل در مراحل اولیه، حرکت اجتماعی بسیج مردمی بسادگی صورت گرفته و حرکت دارای کمیت و کیفیت بیشتری خواهد بود.

برای دست یابی به تعریف مشخص از بسیج، ضرورت مطالعه ادبیات بسیج مطرح می باشد. امام خمینی (ره) اساس وجودی بسیج مستضعفین را در پشتیبانی از انقلاب اسلامی می دانند. ایشان بسیج را زائیده وجود انقلاب اسلامی و عاملی در حفظ و بقای آن تلقی کرده اند:

« بسیج مستضعفان که به حق پشتوانه انقلاب اسلامی است و به کوشش ارزنده خود ادامه داده و به حمد الله تعالی با همت جوانان برومند و داوطلبان گروه میلیونی، رزمنده تربیت و امید آن است که با شرکت فعال قشرهای معظم ملت و شور و شغفی که در جوانان عزیز از برکت اسلام مشاهده می شود ارتش ۲۰ میلیونی که نگهبان جمهوری اسلامی و کشور عزیز

از شر جهانخوران متجاوز است تحقق یابد» (۱).

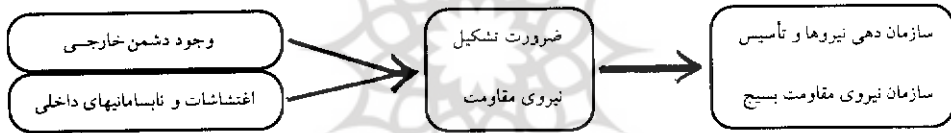
امام خمینی (ره) در این متن به چندین مطلب اشاره دارند: الف) بسیج نیرویی در حفظ و حراست از انقلاب اسلامی است. ب) نیروی اصلی بسیج را جوانان تشکیل می دهند. ج) بسیج جنبه داوطلبی و مردمی دارد زیرا حرکت بسیجی به منزله حرکت دفاعی که مسئولیت آن بر عهده همه افراد جامعه است، می باشد. د) اقشار گوناگون اجتماعی در بسیج وجود خواهد داشت. ه) ترکیب اکثریت نیروهای تشکیل دهنده بسیج از نیروهای فعال جامعه (با توجه به تعریف جمعیتی از نیروی فعال بین سنین ۵۰ تا ۱۵) می باشند. از این رو هر یک از عناصر مطرح شده در بالا، برای دستیابی به یک نظر خواهی جامع به توضیح بیشتری نیاز دارد؛ به عنوان مثال: نجات در سال ۱۳۷۱ به مشکلات تعریف شده موجود از سن رزمی در جامعه (در صورت قبول سنین ۲۰-۱۸ و آن هم جمعیت مردان) اشاره کرده است:

اگر سنین رزمی کشور را بین ۴۰-۱۸ سال در نظر بگیریم بر اساس سرشماری سال ۱۳۶۵ تعداد افراد ذکور بین ۲۰-۱۸ که مشمول خدمت می گردند رقمی حدود یک میلیون و صد هزار نفرند و تعداد افراد ذکور بین ۴۰-۱۸ قریب هشت میلیون نفر؛ اگر از این رقم افرادی را که به دلایل مختلف از آنها نمی توانیم در کارهای نظامی استفاده کنیم، کسر کنیم، رقم قابل سازماندهی حدود هفت میلیون می گردد و اگر حدود نه صد هزار نفر آنان را مشمولان دوران ضرورت حساب کنیم با استعداد باقی مانده می توان حدود سیصد و چهل لشکر احتیاط سازمان داد. از طرفی در شرایط جنگ دراز مدت و به دلیل ضرورت چرخش اقتصادی کشور و زمان لازم برای باز سازی و استراحت تنها یک چهارم این تعداد می توانند به صورت آماده (در حال درگیری و آماده درگیری) در جبهه های نبرد حضور داشته باشند؛ لذا حداکثر لشگری که می توان با

۱- عوامل مؤثر در بسیج مردمی: از پیام امام خمینی (ره) در ۱۳۶۰/۹/۴

احتساب خدمت دائم مشمولین دوره‌ی ضرورت در جنگ شدید و دراز مدت و در شرایط مطلوب در جبهه‌ها داشت، حدود ۱۰۰ لشکر است. (۱)

"نجات" مدعی است که در صورت فرض جمعیت رزمی بین ۴۰-۱۸، با وجود دشمنی قوی تر از عراق امکان بسیج نیرو جهت مبارزه وجود نخواهد داشت، از اینرو ضروری است به سنین ۴۵-۱۶ توجه شود و سپس با انجام آموزش‌های کافی و برنامه‌ریزی مناسب در جایگزینی نیروها قدرت دفاعی کشور افزایش یابد. نمودار زیر نحوه استقرار و شکل‌گیری سازمان یا نهاد بسیج مردمی را نشان می‌دهد. با فرض قبول این که جامعه همیشه در حال ستیز می‌باشد پیدایش سازمانی در مقابله با آن ضروری است.

تا زمانیکه دو عامل دشمن خارجی و اغتشاشات داخلی در جامعه وجود داشته باشد که در نهایت به بی‌نظمی و اختلال می‌انجامد سازماندهی نیروهای مردمی در جامعه امری ضروری است. در جامعه ایران با توجه به گذشت حدود یک دهه، نیروی مقاومت در رفع نیاز فوق‌الذکر تشکیل گردیده و به ثبات در سازماندهی، دست‌یابی به اهداف، نیروی انسانی و ارتباط با دیگر سازمانها رسیده است. به عبارت دیگر بسیج به عنوان یک واقعه اجتماعی بر افراد و گروهها تحمیل شده است. از طرف دیگر، برای جامعه‌شناسی که یکی از مسائل اصلی آن مطالعه و شناخت جریانهای اجتماعی پنهان در جامعه است، مطالعه بسیج که در کلیت جامعه نفوذ دارد، راه شناخت تحولات و افت و خیزها است. زیرا در صورت وجود زمینه‌ها توجه و عدم توجه گروههای اجتماعی به بسیج، مقاومت و مخالفت با آن، و علاقه به شناخت نیروی مقاومت می‌تواند ابزار شناخت جامعه برای جامعه‌شناس باشد.

نیروی مقاومت با نیروی انتظامی و ارتش به لحاظ اهداف، کارکرد، ساختار و کم و کیف نیروی انسانی دارای تفاوت‌های عمده‌ای است. نیروهای انسانی در سازمان نیروی مقاومت دارای موقعیت‌های سنی، شغلی، زبانی، فرهنگی، دینی، جغرافیایی متفاوتی در مقایسه با ارتش و نیروی انتظامی می‌باشند. ترکیب واحد و یکسانی به لحاظ سنی، جنسی و زبانی در همه مناطق دیده نمی‌شود. گوناگونی در ترکیب نیروی بسیجی به نیروی مقاومت ساخت خاصی را داده است. از طرف دیگر نیروی مقاومت صرفاً به فعالیتهای نظامی اشتغال ندارد، بلکه در جامعه به عنوان بازوی انقلاب عمل می‌کند. از اینرو دفاع برای بسیج مفهوم عامی است که می‌تواند دارای مصادیق بسیاری (از قبیل حوادث سیاسی، نظامی، سوانح طبیعی و حوادث غیر مترقبه) باشد.

بسیج از دیدگاه‌های متعددی مورد توجه قرار گرفته است. عده‌ای اصرار دارند تا بدون توجه به موقعیتهای مؤثر در تشکیل بسیج، که همین موقعیت‌ها تعیین‌کننده اهداف بسیج می‌باشند؛ از بسیج به عنوان یک پدیده جهانی با اهداف جهانی یاد کنند.^(۱) در مقابل، گروه دیگری صرفاً تشکیل بسیج را ناشی از مشارکت مقطعی و آن هم در دفاع نظامی کشور خاص دانسته‌اند. به نظر می‌آید که بسیج پدیده‌ای خاص در ایران بوده که ریشه در انقلاب اسلامی داشته و در جهت استحکام بخشی به اهداف آن می‌باشد. ممکن است زمانی بسیج نیاز به بازسازی در اهداف، نیروی انسانی، و تشکیلات به لحاظ تغییر در شرایط و موقعیت‌ها داشته باشد. در این صورت است که شکل جدیدی از بسیج با وجود اهداف خاصی طراحی خواهد گشت. در این صورت، مرحله جدیدی از حیات بسیج آغاز خواهد گردید.

اصلی‌ترین عنصر بسیج، نیروی مردمی است. نیروهای مردمی - افراد غیر نظامی - در حالت عادی و زمان صلح، دلیلی بر مشارکت در بسیج نمی‌بینند؛ در صورتی که مشارکت نیروهای مردمی در بسیج در موقع بروز حوادث و وقایع غیر قابل پیش‌بینی ضروری است. برای کاهش خطرات ناشی از حوادث غیر قابل پیش‌بینی و مشارکت به موقع مردم، بایستی سازماندهی لازم صورت گرفته و در بعضی از مواقع بطور مصنوعی

افراد را در مأموریت های جداگانه: دفاع سرزمینی، مقاومت محلی و دفاع غیر نظامی^(۱) بسیج در زمینه تدارکات، جمع آوری اطلاعات، حفظ امنیت داخلی و مقابله با نیروهای فشار داخلی، حفاظت شهری و منطقه و... را که از وظایف اساسی بسیج می باشد؛ مشارکت بدهند.

مطالعه بسیج با آنچه که در بالا بدان اشاره گردید، از دریچه ها و مناظر گوناگون امکان پذیر است. از طرفی مطالعه تاریخی ضرورت دارد، و از طرف دیگر مطالعات اجتماعی دارای اهمیت است. مطالعه جامعه شناختی تأمین کننده بیان ابعاد تاریخی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی بسیج می باشد. در اینصورت جامعه شناسی بسیج عبارت از مطالعه ای است که در جهت بیان و تحلیل علمی ساختار، سازماندهی، تاریخچه، نیروهای موجود، تحولات، افت و خیزها، رابطه با دیگر نهادها و مؤسسات اجتماعی، تنگناها، و روند آتی بسیج، انجام پذیرد. در این بررسی، بسیج در ابعاد گوناگون مورد توجه قرار می گیرد. از طرفی بسیج بعنوان یک نهاد اجتماعی و از طرف دیگر بعنوان یک سازمان اجتماعی که حضور و نمود عینی خارجی دارد، مورد نظر است.

جامعه شناسی بسیج گرایش جامعه شناختی خواهد بود که مطالعه بسیج و حرکت های توده ای و مردمی را هدف اصلی خویش قرار داده و در عین حال به بررسی رابطه با نیروهای انتظامی از قبیل ارتش، پلیس و سپاه (در ایران) می پردازد.

- موانع توسعه جامعه شناسی بسیج

جامعه شناسی بطور عام و حوزه هایش بطور خاص بسادگی توسعه نیافته اند. موانع بسیاری (فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، تاریخی و بین المللی) در عدم شکل گیری به موقع جامعه شناسی مؤثر بوده است. عدم شکل گیری به موقع جامعه شناسی عاملی در تأخر فرهنگی گردیده است.^(۲) عموماً بین پیدایش علوم تجربی و علوم انسانی فاصله است. و علوم انسانی خیلی دیرتر از علوم تجربی مطرح گردیده است. تفاوت زمانی در

۱- در مسیر تحقق ارتش بیست میلیونی، مرکز مطالعات و پژوهشهای ارتش بیست میلیونی ۱۳۷۱،

پیدایش این دو نوع علم، موجب تأخر فرهنگی گردیده است: «تأخر فرهنگی بین علوم انسانی و علوم مادی و تکنیک‌های منشعب از آن شدیدترین خطری است که بشریت را تهدید می‌کند».^(۱)

تفاوت‌گذاری بین تشکیل نهادها و مؤسسات اجتماعی و علم مربوط به آن موجب بوجود آمدن تأخر فرهنگی و نظری در جامعه می‌باشد. اگر در غرب در قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم به لحاظ وجود فاصله بین پیدایش علوم انسانی و تجربی تأخر فرهنگی وجود داشته است، در جامعه ایران تأخر نوع دومی نیز در رابطه با علوم انسانی و نحوه ارتباط آن با تغییر و تحولات درونی جامعه وجود دارد. زیرا در ایران پس از پیدایش انقلاب کمتر تمایلی در شناخت ماهیت، دلایل، پیامدها و درنهایت دستیابی به یک حوزه جدید «انقلاب‌شناسی» وجود داشته است. پس از انقلاب نیز حوادث و وقایع بسیاری در جامعه حادث شده است که مهمترین آنها پدیده «جنگ»، «صلح»، «ستیز»، «بحران اجتماعی» و «بسیج» می‌باشند، که هر یک می‌توانست موضوعی برای جامعه‌شناسی باشد. بوتول سه پدیده جنگ، صلح و ستیزه را بطور مستقل در جامعه‌شناسی مطالعه نموده و «جامعه‌شناسی جنگ»، «جامعه‌شناسی صلح» و «ستیزه‌شناسی اجتماعی» را طراحی نموده است.^(۲)

بسیاری از موانع توسعه جامعه‌شناسی بسیج در ایران به موانع عدم گسترش مفید و مناسب جامعه‌شناسی در ایران برمی‌گردد. عدم وجود سازماندهی علمی جامعه‌شناسی، عدم ارتباط مطالعات و تحقیقات با نیازها، عدم ارتباط مدیران اجرایی و روشنفکران، نارسایی مفاهیم جامعه‌شناسی در ایران، وجود پیشینه بد جامعه‌شناسی (به لحاظ طرح دیدگاه‌های مارکسیستی و برخورد با مذهب)، و ایدئولوژیک بودن جامعه‌شناسی از موانع اصلی عدم رشد مناسب جامعه‌شناسی در ایران بوده‌اند.^(۳)

افزون بر دلایل فوق‌الذکر، جامعه‌شناسی بسیج نیز در طرح و توسعه اش دچار اشکالات و موانع بسیاری گردیده است که عبارتند از: الف) افراد جامعه‌شناس علاقه‌ای

۱- همان منبع، ص ۱۰

۲- بوتول، گاستون، ۱۳۷۱- جامعه‌شناسی صلح - نشر شیفته، ص ۹

۳- آزادارمکی، تقی، ظهور جامعه‌شناسی در ایران، کیهان فرهنگی اردیبهشت ۱۳۷۲

به شناخت بسیج بطور علمی در دانشگاهها نداشته اند. ب) مطالعات انجام گرفته در این زمینه یا دارای پیشینه نظری قوی نبوده و یا اینکه ارتباط کافی با یکدیگر نداشته اند. ج) مدعیان جنگ و بسیج علاقه ای به مطالعه جامعه شناختی بسیج و مسایل مربوط به آنرا، از خود نشان نداده و شرایط خاص جنگ، وجود ستون پنجم و گروههای مخالف نیز در این راستا مؤثر بوده اند. فضای آلوده سیاسی دوران جنگ، امکان بررسی علمی از پدیده بسیج را از بین برده بود. د) جامعه شناسی بسیج در کنار جامعه شناسی جنگ و تحولات می باشد. به لحاظ اینکه جامعه شناسی جنگ و تحولات در ایران رشد کافی ننموده، جامعه شناسی بسیج نیز از رشد کافی برخوردار نگردیده است. ه) به لحاظ عدم علاقه به جنگ و بسیج توده ها، و سازمانهایی که در این مورد تأسیس گردیده است اموری مقطعی و غیر مستمر تلقی گردیده اند. از اینرو مطالعه و بررسی آنها نیز مورد سوال بوده است. و) روشنفکران سعی در عامیانه تلقی نمودن بسیج و حرکت های توده ای که در آن مدیریت با افراد تحصیل کرده نبوده است، داشته اند. با این فرض، از نظر روشنفکران این چنین حرکتهایی خالی از اشکال نبوده است. ز) چون عده ای جنگ، ارتش و بسیج را امور نظامی تلقی می نمایند، از اینرو از طرح سطوح و اثرات اجتماعی آن غافل بوده و بطور طبیعی از بررسی جامعه شناختی آن اجتناب نموده اند. از طرف دیگر تاریخ علم جامعه شناسی حکایت از رشد بعضی از حوزه های جامعه شناسی از قبیل جامعه شناسی خانواده و اقتصاد به لحاظ اینکه کمتر موضوع آن محرمانه، و مقطعی تلقی گردیده، می نماید. در حالیکه جامعه شناسی بسیج بیشتر به لحاظ محرمانه تلقی گردیدن مسایل مربوط به بسیج در دوران جنگ و مقطعی دانستن آن رشد ننموده است.

- اصول و ویژگیهای جامعه شناسی بسیج

جامعه شناسی بسیج از تازه ترین حوزه های جامعه شناسی است که به لحاظ ساختار اجتماعی فرهنگی جامعه ایران معنی دار گردیده است. ریشه این جامعه شناسی در حوادث و بحرانهای سیاسی و نظامی بعد از انقلاب اسلامی است. با طرح اندیشه انقلاب اسلامی، حضور مردم در فعالیت اجتماعی جامعه ضرورت یافت. حضور افشار بسیاری از مردم در عین حال که عاملی در سرعت بخشیدن به حرکت اجتماعی و انقلاب اسلامی بود، زمینه ساز بحران نظامی (آشوب نظامی، و طرح نخبه سالاری نظامیان) و

بحران سیاسی (حضور گردهمایی سیاسی متعدد که مدعی رهبری حرکت مردمی را داشتند) بوده و به شکلی مؤثر در ایجاد آنها نقش داشته است . برای نجات از این دو بحران ضرورت تفکر بسیجی ، سازمان بسیج ، و رهبریت نیروهای بسیجی در دوران جنگ مطرح گردید . در این دوران مباحث بسیاری در بررسی بسیج در ایران (تاریخچه ، رهبریت ، ترکیب نیروها ، مشکلات و موانع ، آینده و فرهنگ بسیج ، حساسیت ها ، نقش بسیج در جنگ ، و نحوه ارتباط بسیج با دیگر عناصر و بخش های جامعه خصوصاً " نیروهای نظامی) مطرح گردید . مجموعه مباحث فوق که بطور سازمانی مورد بررسی قرار گرفتند ، می توانند بر اساس بررسی و شناختی علمی بوجود آورنده جامعه شناسی بسیج گردند .

جامعه شناسی بسیج به لحاظ اینکه یک حوزه مستقل جامعه شناختی و جدا شده از دیگر حوزه ها بوده ، به شکلی جدید و بعنوان بحث جدیدی در جامعه ایران براساس اصول و ویژگیهایی طراحی گردیده است . در ادامه بحث بطور اجمال به طرح این اصول و ویژگیها پرداخته می شود .

۱- به لحاظ اینکه جامعه شناسی بسیج ، حوزه ای جدید در جامعه شناسی می باشد ، هنوز نیاز به کار و تحقیق داشته و در حال حاضر وضوح کافی در مقایسه با دیگر حوزه های جامعه شناختی ندارد ؛ از اینرو جوان بودن و عدم تاریخ طولانی او از صفات و مشخصات آن است .

۲- جامعه شناسی بسیج بیشتر در جوامع جهان سوم در حال تغییر ، قابل طرح است ؛ از اینرو حوادث پس از انقلاب اسلامی در ایران می تواند زمینه ساز ارزیابی آن قرار گرفته و در سازماندهی به آن مؤثر باشند .

۳- جامعه شناسی بسیج در کشورهای صنعتی بخشی از جامعه شناسی نیروهای انتظامی و جنگ است که بطور مستقل مطرح نشده است . از طرف دیگر به لحاظ تسلط سازمانها و رفتارهای نهادی شده امکان کمتری برای مشارکت مردم بطور داوطلبانه وجود دارد .

۴- به لحاظ تنوع در ساختار و ترکیب نیروی انسانی ، سازماندهی ، و نظام های اجتماعی جامعه شناسی بسیج می تواند از سطوح متعدد تحلیل (خرد ، متوسط ، کلان) بهره گیری کند ؛ ولی بطور مشخص سطح متوسط تحلیل ، وجه غالب جامعه شناسی

بسیج خواهد بود.

۵- جامعه‌شناسی بسیج دو نوع گرایش توصیفی و تحلیلی را دارا می‌باشد.

۶- بازگوکننده ارتباط مردم، نهادهای اجتماعی، و تحولات و تغییرات اجتماعی است. به عبارت دیگر به لحاظ تحول سریع و چندجانبه موضوع جامعه‌شناسی بسیج در راستای توسعه و گسترش موضوعی است.

۷- با وجود اینکه از روش‌های موجود در حوزه‌های جامعه‌شناسی استفاده می‌گردد، ولی روش مشاهده توأم با مشارکت، روش مقایسه‌ای و روش تاریخی می‌توانند روش‌های مناسب تری برای جامعه‌شناسی بسیج باشند.

۸- تئوریهای کلان جامعه‌شناسی برای تحلیل ساختی و تاریخی بسیج قابل استفاده بوده و تئوریهای خرد برای توضیح رفتارهای فردی بسیجیان، و تئوریهای با برد متوسط برای توضیح و تبیین میزان اهمیت گروه‌های متعدد اجتماعی با ساختارهای متفاوت اقماری در جامعه‌شناسی بسیج قابل بهره‌برداری می‌باشند.

۹- مطالعه مذهب، ادبیات عامیانه، سنت‌ها، علائق گروه‌ها با وجود ترکیب خاص جمعیتی با بافت روستایی و حاشیه‌نشینی و جایگاه خاص طبقاتی (طبقه پایین و متوسط به پایین) از مسایل جامعه‌شناسی بسیج می‌باشد.

۱۰- به لحاظ اینکه بسیج مقوله‌ای بین‌رشته‌ای است، جامعه‌شناسی بسیج می‌تواند در نهایت به «بسیج‌شناسی اجتماعی» که فراتر از جامعه‌شناسی است، بیانجامد. زیرا در این نگاه بسیج مقوله‌ای مستقل و دارای سطوح متعدد است، زیرا به لحاظ مشارکت اقشار متعدد در موقعیت‌های متفاوت زمانی، جغرافیایی، محیطی، فرهنگی و اجتماعی در نظر گرفته خواهد شد.

- موضوعات جامعه‌شناسی بسیج

جامعه‌شناسی بسیج می‌تواند در زمینه‌های متعدد توسعه یابد که به بعضی از اساسی‌ترین موضوعات مرتبط با این حوزه در زیر اشاره می‌گردد.

۱- جایگاه اجتماعی و تاریخی بسیج، شناخت تحولات، افت و خیزها، و توسعه

بسیج، تاریخچه بسیج در ایران و جهان.

۲- رابطه بسیج و دیگر نهادهای اجتماعی بخش اعظمی از جامعه‌شناسی بسیج را به

- خود اختصاص خواهد داد. بطور مثال رابطه بسیج با اقتصاد، سیاست، آموزش و پرورش، خانواده، ارتش، و ...
- ۳- گرایشات و طرز تلقی های موجود در مورد بسیج.
- ۴- ترکیب نیروی انسانی (به لحاظ سنی، جنسی) و توزیع جمعیتی (روستایی و شهری) بسیج.
- ۵- بسیج و آشوب ها، بحرانها، تحولات، جنگها، و انقلابات.
- ۶- بسیج و ایدئولوژی، مذهب، اخلاق، رهبریت، و احزاب.
- ۷- شناخت سازماندهی، تنگناها، مدیریت، تعارضات درونی، و راههای رفع تنگناها و آینده نگری نسبت به بسیج بحث دیگری از جامعه شناسی بسیج می باشد.
- ۸- کارکردها، اهداف، سازماندهی، ساخت، و نیروی انسانی آن و عوامل مؤثر در شکل دهی بسیج نیروی انسانی.
- ۹- رابطه نیروهای بسیجی با دیگر نیروها در جامعه (از قبیل روشنفکران، نظامیان، دانشجویان، و ...).
- ۱۰- قشر بندی اجتماعی، طبقات، قومیت ها، اقلیت ها، عشایر، و بسیج.
- ۱۱- بسیج و روابط انسانی، گرایشات فکری فرهنگی.
- ۱۲- بسیج و پیدایش گروههای جدید اجتماعی، نظام خانواده و ازدواج های درون گروهی.
- ۱۳- انواع بسیج از قبیل بسیج نظامی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، ... و فرهنگ بسیجی.
- ۱۴- شکل گیری تجربی ساخت حقوقی و سیاسی بسیج در جامعه.
- ۱۵- بسیج شناسی اجتماعی (مطالعه جامعه شناختی بسیج و علمی که به بررسی بسیج می پردازد).
- ۱۶- تعابیر متعدد از بسیج، سازمان مطلوب در دفاع، سازمان واسطه ای، و یا سازمان حاشیه ای.

- جایگاه فعلی جامعه شناسی بسیج در ایران

به لحاظ اینکه بسیج مردمی پس از انقلاب ها و در دوران جنگ ها ضرورت می یابد،

مطالعات و تحقیقات مربوط به آن نیز در این دوران بیشتر از دورانه‌های قبل و بعد از حرکت (توده ای) قابل رؤیت است. بطور طبیعی حیات اصلی جامعه شناسی بسیج به زمان فعالیت اصلی بسیج مردمی پس از انقلاب بر می گردد.

در بررسی‌های بعمل آمده، بسیج از دیدگاه‌های متعدد علمی، مذهبی، سیاسی، تاریخی، روانی، و اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. فصل مشترک در همه طرز تلقی‌ها، بررسی مستقل و مستقیم بسیج بعنوان مقوله‌ای اجتماعی است. بطور قطع وجه اجتماعی مطالعات انجام شده در مورد بسیج بر دیگر وجوه آن غالب می باشد.

در تاریخ مطالعات مربوط به بسیج در ایران با نمودهای متعددی که در یک روند طولانی عوامل توسعه جامعه شناسی بسیج می باشند، روبرو هستیم.

۱- وجود نشریات متعددی که بحث اصلی رابه بسیج و مسایل آن اختصاص داده‌اند، که بعنوان مثال می توان به عمده ترین آنها یعنی نشریه «بصائر» و مجله «علمی پژوهشی بسیج» اشاره نمود. در بعضی از مجلات و نشریات خصوصاً در سازمانهای مربوط به نیروهای انتظامی بخش عمده‌ای به بررسی مسایل بسیج اختصاص یافته است.

۲- مطالعات بسیاری در زمینه بسیج توسط افراد، سازمانها، دانشگاهها، و گروههای اجتماعی صورت گرفته است. بعنوان مثال بعضی از دانشجویان رشته های علوم انسانی و اجتماعی برای گذراندن ترم دوره لیسانس، فوق لیسانس و دکتری به بررسی مسایل بسیج پرداخته اند. بطور مثال: یحیی علی بابائی (۱۳۶۶) پایگاه اقتصادی اجتماعی بسیجیان در جنگ را بررسی کرده است. محمد حسین زیبایی نژاد (۱۳۷۱) آموزش و سازماندهی بسیج را از دیدگاه مقایسه‌ای مورد توجه قرار داده است. فردوس قماشچسی (۱۳۶۸) به بررسی عوامل مؤثر در عود اختلال پس از استرس، ضربه ای (P.T.S.D) در گروهی از رزمندگان اسلام پرداخته است. در این زمینه نیز تحقیق دیگری در مورد آسیب های روانی ناشی از جنگ بر بسیجیان توسط محمدابراهیم مداحی (۱۳۷۰) تنظیم گردیده است.

واعظ موسوی به بررسی اثر تمرینات آمادگی جسمانی بر روی استقامت قلبی عروقی بسیجیان در پادگانهای آموزشی بسیج و ارائه یک طرح پیشنهادی پرداخته است. ربانی - خوراسگانی در سال ۱۳۷۰ پدیده جنگ و پیامدهای آن را با تأکید بر ابعاد جمعیتی جنگ ایران و عراق مورد بررسی قرار داده است.

نامدار، بررسی مشکلات روانی - اجتماعی جانبازان جنگ ایران و عراق را از دیدگاه روانشناختی مورد توجه قرار داده است. فتحی آشتیانی، بررسی تظاهرات عصبی روانی در رزمندگان جنگ تحمیلی را از دیدگاه روان شناسی بالینی مورد ارزیابی قرار داده است. این کارها براساس روش های علمی در جهت دستیابی به نتایج و ارائه طریق در رفع مشکلات و نارسایی های موجود در سازمان بسیج و مشکلات اجتماعی و روانی نیروهای بسیجی صورت گرفته است.

۳- تاکنون سمینارها و نشست های علمی بسیاری در زمینه بسیج تحت عنوان "بسیج و امنیت ملی" تشکیل شده است که حکایت از اهمیت اجتماعی پدیده بسیج می نماید. ارزیابی محتوایی این سمینارها نشان می دهد که جهت گیری اصلی موجود در سمینارها علمی بوده و مباحث نیز در زمینه های گوناگون صورت گرفته است. در این میان آنچه که مسئله اصلی کنفرانس ها بوده است شناخت بسیج می باشد که می توان آنرا «بسیج شناسی» نامید.

محورهای اساسی اولین کنفرانس عبارت از: ۱- بسیج و مبانی و دیدگاههای اسلامی و رهبری، ۲- بسیج و دفاع مقدس، ۳- بسیج و مقاومت شهری، ۴- بسیج و دفاع غیر نظامی، ۵- بسیج و اقشار، ۶- بسیج و فرهنگ اسلامی، ۷- بسیج و امنیت، ۸- بسیج و مشارکت در باز سازی و امور اجتماعی، ۹- بسیج و حمایت نظام، بوده است.

در این کنفرانس مسئله اساسی بیان دیدگاهها و نظرات رسمی در مورد بسیج در ابعاد گوناگون آن بود. سخنرانان، بیشتر از افراد مسئول بسیج و سازمانها بوده اند. از اینرو می توان آنرا یک کنفرانس داخلی در جهت سیاستگزاری تلقی نمود.

کنفرانس دوم در سال ۱۳۷۰ تحت عنوان "بسیج و امنیت ملی" تشکیل گردید. در این کنفرانس ۲۶۲ مقاله از طرف افراد متعدد ارائه گردید که بصورت زیر قابل طبقه بندی است:

موضوع	تعداد مقالات	درصد
مبارزه با مفسد اجتماعی و فرهنگ غرب	۱۱	٪۴/۲
دفاع و امنیت شهرها و امنیت ملی کشور	۱۷	٪۶/۵
شیوه های جذب نیروهای مردمی	۲۱	٪۸/۷
بررسی ساختار جدید نظام های ارتش های جهان	۱۷	٪۶/۵
بسیج و دفاع مقدس	۲۰	٪۷/۶
دیدگاهها و نقش بسیج	۱۲	٪۴/۶
بسیج و انقلاب اسلامی	۲۳	٪۸/۸
بسیج و جنگ	۳۰	٪۱۱/۴
بسیج و دانش آموز	۲۷	٪۱۰/۳
بسیج در قرآن	۳	٪۱/۱
جامعه شناسی بسیج	۲	٪۰/۸
تفکر و اندیشه بسیج	۱۲	٪۴/۶
تحقیق و بسیج	۱۴	٪۵/۳
بسیج و سازندگی	۷	٪۲/۷
مبانی و دیدگاه ها در مورد سازمان بسیج	۷	٪۲/۷
بسیج خواهران	۳۴	٪۱۳
بسیج و اقشار	۳	٪۱/۱
بسیج دانشجویی	۲	٪۰/۸
جمع	۲۶۲	٪۱۰۰

بر اساس جدول فوق، به نظر می آید می توان مقالات را به صورت زیر طبقه بندی کرد:

۱- دیدگاهها..... ۳۴ مقاله	۱۲/۸٪ درصد
۲- تشکیلات..... ۹۰	۳۴/۰٪ درصد
۳- بسیج و مسایل اجتماعی..... ۱۸	۶/۸٪ درصد
۴- تاریخچه بسیج..... ۱۰۴	۴۰/۴٪ درصد
۵- جامعه شناسی بسیج..... ۲	۰/۷٪ درصد
۶- تحقیق و بسیج..... ۱۴	۵/۳٪ درصد
۲۶۵	۱۰۰٪ درصد

اکثریت مقالات در زمینه تشکیلات بسیج و نیروی مقاومت (خصوصاً در مورد اقشار گوناگون بسیجی) می باشد. عنوان دوم به بررسی نقش، تاریخچه، و فعالیت های بسیج اختصاص یافته است. در میان مقالات ارائه شده مطلب قابل توجه، طرح علمی از بسیج و مسایل آن بوده و هم چنین می توان به ارائه دو مقاله تحت عنوان جامعه شناسی بسیج اشاره کرد.

بر خلاف کنفرانس اول، اکثریت ارائه دهندگان مقالات در کنفرانس دوم افراد کادر در نیروی مقاومت و غیر کادر بوده اند که به نظر می آید گام اساسی در توسعه اندیشه بسیجی و ساختار تشکیلات بسیج در ایران است. از مجموع مقالات صرفاً ۷ مقاله از طرف مسئولین، ۳۴ مقاله از طرف واحد های درون سپاه و نیروی مقاومت بوده و مابقی را افراد علاقه مند به بسیج ارائه داده اند. از مجموع ارائه دهندگان مقالات ۶۹ نفر زن بوده اند. مشارکت زنان در کنفرانس بسیج نیز مطلب قابل توجهی می باشد و حکایت از حساسیت جامعه زنان بسیجی به مسایل آن می نماید.

کنفرانس سوم که در سال ۱۳۷۱ تشکیل گردید به لحاظ تعداد مقالات و موضوعات مورد بررسی بسیار محدودتر بوده و در مجموع ۷۷ مقاله ارائه گردیده است. از مجموع مقالات می توان طبقه بندی موضوعی زیر را ارائه داد.

موضوع	تعداد	در صد
راههای اجرایی قوانین	۵	٪۶/۱۵
بسیج و افشار	۳	٪۳/۹
تفکر بسیجی	۸	٪۱۰/۴
جذب و سازماندهی	۵	٪۶/۱۵
تهاجم فرهنگی و شیوه های مقابله	۱۱	٪۱۴/۳
تحقیق	۸	٪۱۰/۴
سازمانهای غیر دفاعی خارجی	۲	٪۲/۶
خصوصی سازی	۲	٪۲/۶
عوارض روانی و اجتماعی ناشی از جنگ	۳	٪۳/۹
متفرقه	۳۰	٪۳۸/۹
جمع	۷۷	٪۱۰۰

موضوع اصلی کنفرانس بررسی مشکلات اجتماعی در جامعه از قبیل تهاجم فرهنگی و نحوه اجرای قوانین از دریچه بسیج بوده است. موضوعات پراکنده نیز تا حد زیادی مورد توجه بوده اند. ۲ نفر ارائه دهندگان مقالات زن بوده، ۲۱ مقاله از طرف سازمانها، و ۲ مقاله از طرف شخصیت ها ارائه گردیده است.

در مجموع ارزیابی گذرا از کنفرانس های انجام شده چندین مطلب اساسی به نظر می رسد.

الف) اولین کنفرانس در طراحی سیاستها - دومین کنفرانس به بررسی ابعاد گوناگون

بسیج و رابطه آن با دیگر امور اجتماعی پرداخته و در نهایت آخرین کنفرانس به بررسی مشکلات اجتماعی در جامعه از دریچه بسیج پرداخته است. ب) میزان مشارکت زنان خصوصاً در دومین نشست قابل توجه می باشد. ج) میزان حضور افراد دارای مسئولیت و شخصیت هادر کنفرانس اول بیشتر از کنفرانس دوم و سوم بوده است.

۴- در تحقیقات انجام شده در مورد بسیج خواهران تاکنون از روشهای متعدد جامعه شناسی از قبیل روش اسنادی، تاریخی، مشاهده ای، پرسشنامه ای، مصاحبه استفاده گردیده است. روش اصلی در مطالعات انجام شده روش مقایسه ای تاریخی بوده و در بعضی از تحقیقات از تکنیک مشاهده مشارکتی نیز استفاده گردیده است.

۵- وجه مشترک مطالعات انجام شده در ارائه تعریف، تعیین جایگاه و رابطه بسیج با دیگر نهادها و مؤسسات اجتماعی، اثرات اجتماعی اقتصادی بسیج بر جامعه و بالعکس، نحوه ارتباط مردم با سازمان بسیج، طبقات، مذهب، و مدیریت بوده است.

۶- اجتماعات علمی متعددی در درون تشکیلات بسیج و در خارج آن از قبیل دانشگاهها و دیگر مؤسسات اجتماعی تشکیل گردیده (اشاره به مرکز مطالعات و پژوهشهای ارتش بیست میلیونی است) که در جهت اشاعه اندیشه، طرز تلقی، و فرهنگ بسیج بوده و هم چنین یکی از مباحث مورد توجه بعضی از نیروهای فکری سیاسی جامعه می باشد.

عوامل و پارامترهای فوق الذکر حکایت از مطالعه و بررسی علمی بسیج می نمایند که می تواند راهگشای مطالعات بعدی باشد. در این جهت گیری جامعه شناسی بسیج به مفاهیم، تعاریف، روش های تحقیق، تجربه علمی افراد صاحب نظر، سازماندهی بسیج و رابطه آن با دیگر امور اجتماعی پرداخته و در نهایت آخرین کنفرانس به بررسی اجتماعی و علمی، و منزلت خاصی دست یافته است. آنچه که جامعه شناسی بسیج را بقا و استمرار می بخشد، طرح علمی از مباحث بسیج، و ارتباط متقابل عوامل مؤثر در جایگاه فعلی بسیج از قبیل مطالعات، نیازها، روش ها، نشریات و مجلات، و مشکلات و تنگناهاست.

- منابع

- ۱- بوتول، گاستون؛ (۱۳۷۱) جامعه شناسی صلح، ترجمه دکتر هوشنگ فرخجسته. نشر شیفته
- ۲- عوامل مؤثر در بسیج مردمی، مرکز مطالعات و پژوهشهای ارتش بیست میلیونی
- ۳- پرتو خورشید، سخنان حضرت امام (ره) پیرامون دفاع، مرکز مطالعات و پژوهشهای ارتش بیست میلیونی
- ۴- در مسیر تحقق ارتش بیست میلیونی با نگاهی به نقش آموزش و سازماندهی نیروهای مردمی؛ (۱۳۷۱) مرکز مطالعات و پژوهشهای ارتش بیست میلیونی
- ۵- نقش زنان در دفاع، مرکز مطالعات و پژوهشهای ارتش بیست میلیونی
- ۶- ربانی خوراسگانی، رسول؛ پدیده جنگ و پیامدهای آن با تأکید بر ابعاد جمعیتی جنگ ایران و عراق، دانشگاه تهران - دانشکده علوم اجتماعی - ۱۳۷۰
- ۷- ربانی نژاد، محمد حسین؛ (۱۳۷۱). آموزش و سازماندهی بسیج از دیدگاه مقایسه‌ای. مجله علمی پژوهشی بسیج شماره صفر، پائیز ۱۳۷۲
- ۸- فتحی آشتیانی، علی؛ بررسی تظاهرات عصبی روانی در رزمندگان جنگ تحمیلی. تربیت مدرس - روانشناسی بالینی
- ۹- قماشچی، فردوس؛ عوامل مؤثر در عود مجدد اختلال پس از استرس PTSD در گروهی از رزمندگان اسلام مجله علمی پژوهشی بسیج شماره صفر، پائیز ۱۳۷۲
- ۱۰- نامدار، کورش؛ بررسی مشکلات روانی - اجتماعی جانبازان جنگ ایران و عراق، تربیت مدرس، روانشناسی
- ۱۱- واعظ موسوی، سید کاظم؛ بررسی تمرینات آمادگی جسمانی بر روی استقامت قلبی، عروقی بسیجیان و پادگانهای آموزشی بسیج و ارائه یک طرح پیشنهادی. دانشگاه تهران، دانشکده علوم تربیتی